

Of was het al langer aan de gang?

Review van: THOMAS J. MISA, PHILIP BREY & ANDREW FEENBERG (2003) *Modernity and technology*. Cambridge, MIT Press en JOZEF KEULARTZ, MICHIEL KORTHALS, MAARTJE SCHERMER & TSJALLING SWIERSTRA (2002) *Pragmatist ethics for a technological culture*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.

Nederlandse beoefenaars van wetenschaps- en technologiestedies staan open voor nieuwe contacten. Dit zou je af kunnen leiden uit het feit dat er de afgelopen jaren twee bundels zijn verschenen waaraan flink wat Nederlandse STS'ers¹ hebben bijgedragen en waarin de uitwisseling met andere onderzoeksvelden centraal staat. Beide bundels zijn bovendien voortgekomen uit internationale workshops die aan Nederlandse universiteiten zijn gehouden en ze zijn allebei in het Engels geschreven. In *Modernity and technology* zoekt het wetenschaps- en technologieonderzoek aansluiting bij theorieën rond moderniteit. In *Pragmatist ethics for a technological culture* wordt STS ingezet als inspiratiebron voor de 'bio-ethiek': een specialisatie binnen de ethiek die zich richt op normatieve aspecten van de levenswetenschappen. In beide gevallen is het doel het veld waartoe toenadering gezocht wordt gevoelig te maken voor 'de technologische dimensie' van hun onderzoeksobject. Ergens dreigt hier het gevaar van een overkill aan interdisciplinariteit: hebben we hier te maken met een postdisciplinair veld dat uitwisseling wil aangaan met andere postdisciplinaire velden om vervolgens te komen tot een interpostdisciplinaire wending?

Bij nadere beschouwing blijken deze projecten zo gek nog niet. Zoals later uitgebreider aan de orde zal komen, is het wetenschaps- en technologieonderzoek er sinds grofweg de jaren tachtig op gericht geweest om conceptuele problemen van de sociale theorie te herformuleren, bijvoorbeeld dat van de verhouding tussen maatschappelijke structuur en handelingsvermogen (*agency*). Aangezien het hier gaat om cruciale vraagstukken van het moderne samenleven voert een excursie naar het gebied van de moderniteitstheorie dus niet zo ver van huis. Wat de ethiek betreft, de normatieve vraagstukken die door wetenschap en technologie worden opgeroepen vormen al vanaf het begin een belangrijke preoccupatie binnen STS. Ook de wens om bij te dragen aan de ethiek komt in die zin niet bepaald uit de lucht vallen. Verder is een aanzienlijk deel van de Nederlandse wetenschaps- en technologieonderzoekers vertegenwoordigd in deze bundels, en als zodanig kunnen ze wellicht gezien worden als indi-

catief voor de stand van het onderzoeksveld – iets wat deze verlate bespreking van deze boeken hopelijk toch de moeite waard maakt.

Het lot van uitwisseling

Om te beginnen is het wellicht handig de pogingen tot kruisbestuiving tussen wetenschaps- en technologiestudies en andere onderzoekgebieden van wat context te voorzien. Het wetenschaps- en technologieonderzoek, dat al zo'n 25 jaar in Nederland vrij intensief beoefend wordt, is vanaf het begin een multidisciplinair veld geweest. En het heeft er alles van weg dat het dat in de voorzienbare toekomst zal blijven. Het omvat een mengeling van sociologisch, filosofisch, historisch, psychologisch en antropologisch onderzoek naar uiteenlopende praktijken waarvan wetenschap en technologie een belangrijke component vormen: fundamenteel wetenschappelijk onderzoek, natuurbeheer, architectuur, gezondheidszorg, milieubeleid, informatietechnologie et cetera. Dit onderzoek vindt zijn beginpunt in het twintigste-eeuwse inzicht dat meestal wordt toegeschreven aan Thomas Kuhn, maar dat ook terug te vinden is in het werk van filosofen en sociologen als Wittgenstein, Durkheim en Mannheim: wetenschap is door-en-door sociaal. Deze stelling zelf ligt al op het kruispunt van twee disciplines. Zij valt namelijk precies tussen de sociologie en de wetenschapsfilosofie, waarbij de eerste zich uitlaat over sociale processen (maar niet over de epistemologische status van wetenschappelijke kennis) en de laatste spreekt over de inhoud van wetenschappelijke kennis (maar daarbij 'het sociale element' liefst zo veel mogelijk buiten beschouwing laat). Hier komt nog bij dat Thomas Kuhn bovengenoemde stelling ontwikkelde in een wetenschapshistorisch werk, dat bovendien veelvuldig gebruikmaakt van concepten uit de psychologie.

Het onderzoek dat vanaf de jaren zeventig wetenschap (en later ook technologie) ging benaderen als een sociale praktijk heeft dit multidisciplinaire karakter altijd behouden. STS is inmiddels gestabiliseerd geraakt als onderzoeksveld: het heeft zijn eigen opleidingen (onder meer in Amsterdam, Maastricht en Twente), tijdschriften en gevestigde namen. Maar, en dit is het kritische punt, STS is niet bepaald op weg om zich te vestigen als 'discipline' of zelfs maar als 'subdiscipline'. In plaats van te streven naar een zo hoog mogelijke mate van zelfredzaamheid, zijn onderzoekers in dit veld continu bezig met het leggen van verbanden met andere vakgebieden. In plaats van disciplinaire muren te bouwen tussen STS en andere velden, worden de relaties met klassieke disciplines en andere relatief nieuwe velden (mediastudies, vrouwenstudies et cetera) uitgebreid. In dit opzicht kunnen de twee bundels die hier worden besproken gezien worden als typische voorbeelden van een beproefde overlevingsstrategie. Maar ze geven ook een algemene indruk van de fase waarin het wetenschaps- en technologieonderzoek zich bevindt. In de jaren zeventig en tachtig bekeerden sociologen, historici en filosofen zich tot wetenschaps- en technologiestudies, nu zoeken 'STS'ers' nauwere banden met onder meer de sociologie en de filosofie. De besproken boeken maken duidelijk dat hiervoor goede inhoudelijke gronden zijn – al is het de vraag in hoeverre die gronden ook daadwerkelijk aangeboord worden in deze bundels.

De samenstellers van *Modernity and technology*, de Amerikaanse techniekhistoricus Thomas Misa, de Nederlandse techniekfilosoof Philp Brey en de Amerikaanse techniekfilosoof Andrew Feenberg, geven in hun inleidende hoofdstukken duidelijke redenen waarom technologiestudies en moderniteitstheorie elkaar aan kunnen vullen. Sociale theorieën over moderniteit – zoals die van Anthony Giddens, Ulrich Beck en Jürgen Habermas – zijn weinig empirisch en ze hebben relatief weinig te zeggen over technologie. En dat terwijl de ontwikkeling en de maatschappelijke verspreiding van telkens weer nieuwe technologie een van de belangrijkste onderscheidende kenmerken van het moderne samenleven is. Deze kritiek aan het adres van de moderniteitstheorie is in STS al eerder gemaakt – onder meer in *We have never been modern* (1993) van Bruno Latour. Maar dit betekent niet dat *Modernity and technology* een herhalings-exercitie is. Deze vroegere kritiek wees de notie van ‘moderniteit’ af, dus van een positieve bijdrage van STS aan de moderniteitstheorie was in dit eerdere geval niet echt sprake. Wat technologiestudies aangaat zien de auteurs het als een serieuze tekortkoming van het onderzoeksveld dat het relatief weinig te zeggen heeft over ontwikkelingen op macroniveau. Deze tweede stelling klopt wat mij betreft niet helemaal: wetenschaps- en technologieonderzoekers hebben uitgebreide kritieken ontwikkeld op de notie van het macroniveau, het idee van een hoger plan waarop structurele ontwikkelingen zouden plaatsvinden. Ze hebben er dus heel wat over te zeggen, alleen niet in de meer klassiek-sociologische zin die de samenstellers van de bundel op het oog lijken te hebben. Maar de stelling dat technologiestudies verrijkt kan worden door meer aandacht voor de grote vragen van de moderne tijd – over maatschappelijke ongelijkheid, de maakbaarheid van natuur en samenleving, macht en de ondermijning van tradities – snijdt volgens mij zeker hout.

De projectbeschrijving van *Pragmatist ethics in a technological culture* volgt een vergelijkbaar patroon als *Modernity and technology*. Hier is de stelling dat technologiestudies en bio-ethiek in elkaars tekortkomingen kunnen voorzien. In dit geval is het de bio-ethiek die weinig oog heeft voor technologische ontwikkelingen. En dat terwijl de ontwikkeling en de maatschappelijke verspreiding van telkens weer nieuwe technologieën een van de belangrijkste onderscheidende kenmerken van hedendaagse medische en agro-industriële praktijken is. STS wordt hier verweten vijandig te staan tegenover ethiek. Zeker wat betreft dit tweede punt kan hier een vergelijkbare kritische noot geplaatst worden als hierboven: wetenschaps- en technologiestudies heeft wel degelijk van alles te zeggen over vragen van morele en ethische aard. Zo benaderen auteurs als Donna Haraway en Annemarie Mol technologische praktijken als levensvormen en staat in het latere werk van Michel Callon en Bruno Latour de notie van de ‘compositie van de gemeenschappelijke wereld’ centraal. Het punt lijkt eerder dat STS’ers niet de klassieke prescriptieve invulling geven aan ethiek die de samenstellers op het oog lijken te hebben.

Het feit dat de projecten van de twee bundels zo veel op elkaar lijken is in sommige opzichten natuurlijk geen goed teken. Het wekt de indruk dat we met een ‘formule’ te maken hebben en formules doen zelden recht aan de bijzondere kenmerken van

de situaties waarop ze losgelaten worden. Of is het in de technologische, mondialiserende wereld van het academische onderzoek daadwerkelijk zo dat verschillende onderzoeksvelden steeds meer op elkaar gaan lijken?

Grenzen aan moderniteit?

Modernity and technology heeft een duidelijke missie, maar de betrekkelijke eenvoud van het project is zoals ik al suggereerde enigszins misleidend. De auteurs van de bundel geven zelf aan dat moderniteit allerm minst een eenduidig begrip is. Een prangende vraag is dan ook op welke verschijnselen de meer empirisch en technologisch georiënteerde benadering van moderniteit zich zou moeten richten. Thomas Misa geeft in zijn inleiding ruitertlijk toe dat ‘to conjure up modernity is to summon a noisy carnival of historical characters and images’ (p. 7). Moderniteit verschijnt in dit boek dan ook in zeer uiteenlopende hoedanigheden.

In de meer theoretische beschouwingen van de drie samenstellers waarmee de bundel begint, verwijst moderniteit vooral naar de (post)industriële maatschappij, zoals die geconceptualiseerd is in de klassieke sociologische theorie: de moderniteit van Max Weber en Emile Durkheim dus, die van de rationalisering van de samenleving en vergaande arbeidsdeling. Daarnaast benadrukken auteurs als de Amerikaanse hoogleraar STS David Hess en de Nederlandse techniekhistoricus Johan Schot de connecties tussen ‘moderniteit’ en historische gebeurtenissen als de Verlichting, de Franse Revolutie en de opkomst van het socialisme met de daarbij gearticuleerde idealen: redelijkheid, vrijheid, gelijkheid, solidariteit et cetera. In empirisch georiënteerde bijdragen verschijnt moderniteit onder meer als een belofte van vooruitgang die in praktijken gemobiliseerd wordt. Zo karakteriseert de Britse socioloog Don Slater ‘moderniteit’ als een ideaal van het Nieuwe. Hij beschrijft hoe invulling gegeven wordt aan dit begrip in lokale praktijken rond het internet (door gewone mensen) in Trinidad.

Het is een verdienste van dit boek dat de verscheidenheid van associaties die ‘moderniteit’ oproept, hier niet ingekookt wordt tot een overzichtelijk maar simplistisch idee. Maar ondanks deze interpretatieve vrijheid blijft het begrip in de bundel naar mijn idee toch enigszins onderbelicht. De inzet van het boek heeft hier wellicht iets mee te maken: het beschrijven van ‘moderniteit’ als een empirisch en technologisch verschijnsel. Het blijkt echter niet altijd gemakkelijk om de materiële dimensie en de normatieve dimensie van ‘moderniteit’ tegelijkertijd in beeld te houden. Andersom blijkt het voor de bijdragen die moderne idealen als zelfontplooiing en gelijke kansen op de voorgrond plaatsen moeilijk om de ‘empirische wending’ vol te houden.

Verscheidene bijdragen bekritisieren klassiek-sociologische definities van moderniteit vanwege hun gebrek aan waardering voor de rol van technologie in de organisatie van de moderne samenleving. In het werk van Marx en Weber is er weliswaar aandacht voor techniek, maar de analyses van de klassieke sociologie richten zich grotendeels op abstracte processen waarvan technologie dan niet meer dan een bemiddelaar

blijkt te zijn, zoals vervreemding en rationalisering. In een poging om moderniteit wel in termen van technologie te karakteriseren, stelt samensteller Thomas Misa dat ‘modern society is constituted through technological networks’. Ook de Amerikaanse socioloog van grote technische systemen Paul Edwards geeft een technologische definitie van moderniteit. Hij definieert haar als een structurele afhankelijkheid van grootschalige infrastructuren (zoals energie, transport en communicatie). In dit soort definities van moderniteit zijn bovengenoemde idealen van gelijkheid en vrijheid grotendeels afwezig. Het is niet erg duidelijk hoe een definitie in termen van afhankelijkheid en gebruik van technologie licht kan werpen op deze beloften van moderniteit. Dit probleem wordt door sommige auteurs gelukkig nadrukkelijk aan de orde gesteld. Zo beargumenteert Andrew Feenberg dat wetenschaps- en technologiestudies de centrale categorieën van de moderniteitstheorie dreigt te elimineren.

Feenberg stelt dat noties als rationaliteit, traditie en klasse in STS worden gereduceerd tot epiverschijnselen. STS'ers hanteren een constructivistische benadering: ze beschouwen de grote termen waarin de problemen van de moderniteit meestal geformuleerd worden (zoals ‘sociaal-economische klassen’) als artefacten. Dat wil zeggen: constructivisten zien dit soort entiteiten als semificties die in technologische praktijken geproduceerd worden, bijvoorbeeld in de statistische analyses van het Centraal Bureau voor Statistiek. Begrippen als ‘sociale klassen’ en in het verlengde daarvan ‘sociale ongelijkheid’ kunnen volgens het constructivisme daarom niet zonder meer als verklarende factoren worden ingezet. Er moet onderzocht worden hoe dit soort verschijnselen in praktijken geproduceerd worden. Feenberg bepleit dat STS vanwege deze insteek slecht is uitgerust om de problemen van de moderniteit in kaart te brengen, laat staan ze aan de orde te stellen. Maar helaas zijn met het formuleren van dit probleem de complicaties nog niet uit de weg geruimd. Feenberg grijpt in zijn zoektocht naar een alternatief voor het constructivisme terug op centrale begrippen uit de moderniteitstheorie. Daarbij verliest hij op zijn beurt het project om het begrip van moderniteit te verempiriseren en vertechnologisieren ten dele uit het oog.

Feenberg benadrukt in zijn bijdrage meermalen het belang van casestudies, maar toch komt hij uit op een theoretisch perspectief waarvoor de empirie en technologie niet zo veel verschil lijken te maken. Hij stelt voor om enerzijds kritische analyses van instrumentele rationaliteit te maken en anderzijds het gebruik van technologie voor hermeneutische doeleinden in de leefwereld positief te waarderen. Dit voorstel blijft wat mij betreft wel erg dicht bij de standaardschema's van de a-empirische, antitechnologische kritische theorie. Hier wordt de wereld volgens bekend modernistisch recept in tweeën gesplitst, met aan de ene kant de boze wereld waar het professionele leven zich afspeelt en aan de andere kant de eindeloos veel genoeglijker omgeving waarin we onze vrije tijd besteden. Dit analytisch kader deelt het object van onderzoek (de moderne samenleving) op in domeinen en waardeert ze positief dan wel negatief: de empirie vermag hier weinig meer dan het theoretisch kader gehoorzamen. En technologie wordt toch vooral ingepast in al bestaande kaders van instrumenteel handelen versus het interpretatief wezen dat in de wereld zijt. In veel bijdragen aan *Modernity and*

technology blijven de klassieke ‘constitutieve dualismen’ van de (kritische) sociale theorie een rol spelen: systeem versus leefwereld, de dwang die uitgaat van de maatschappelijke structuur versus de relatieve vrijheid van handelende individuen et cetera. Dit is verbazend, omdat juist dit dualistisch theoretisch kader verantwoordelijk gehouden kan worden voor het relatief gebrek aan aandacht voor empirie en technologie in de moderniteitstheorie. En dat was toch het probleem dat de bundel wilde aanpakken? Ik begrijp dan ook niet goed waarom de bijdragen aan de bundel niet meer gebruikmaken van de kritiek die in STS ontwikkeld is op de bovengenoemde indeling van de sociale werkelijkheid.

De constructivistische stelling die ik hierboven noemde, dat ook ‘macroverschijnselen’ in praktijken geproduceerd worden, is er bijvoorbeeld op gericht om het strikte dualisme van ‘dwingende structuren’ versus ‘individueel handelen’ te ondermijnen en verrijken. De suggestie daarbij is dat ook grootschalige ‘maatschappelijke ontwikkelingen’ herleid kunnen worden tot specifieke contexten. Ze zijn niet zo ‘onvermijdelijk’ als soms wel verondersteld wordt. De constructivistische scepsis ten opzichte van ‘macro-ontwikkelingen’ is zeker voor allerlei kritiek vatbaar. Typisch structurele verschijnselen als maatschappelijke ongelijkheid blijven in STS-onderzoek inderdaad geregeld onderbelicht. Maar de bijdragen aan *Modernity and technology* maken niet voldoende duidelijk hoe een terugkeer naar het micro-macro-universum van de kritische sociale theorie in dit opzicht als vooruitgang geldt. Onder meer hierdoor, lijkt mij, is er in de bundel relatief weinig aandacht voor de manieren waarop de problemen van de moderniteit – die van ongelijkheid en onvrijheid o.a. – in praktijken worden gearticuleerd. *Modernity and technology* dreigt in dit opzicht vooral een ‘modernisering’ van wetenschaps- en technologiestudies te bewerkstelligen en in mindere mate een verempirisering en vertechnologisering van de moderniteitstheorie. Het boek maakt in deze zin wellicht vooral duidelijk hoe moeilijk het is om moderniteit, opgevat als een normatieve problematiek en project, te beschrijven in termen van de sociaal-technische praktijken. In ieder geval in dit opzicht biedt *Pragmatist ethics* meer perspectief.

Van woord naar wereld (en weer terug?)

Pragmatist ethics heeft zoals gezegd een vergelijkbaar programma als *Modernity and technology*. Maar deze bundel past één STS-stelling in het bijzonder toe op het gebied van de bio-ethiek: de stelling dat nieuwe technologieën nieuwe normatieve problemen met zich meebrengen. Auteurs als Langdon Winner en Madeleine Akrich hebben laten zien dat in technologie ‘scripts’ zitten ingebouwd: ze kennen aan actoren sociale rollen toe, zoals aan vrouwen die de pil gaan slikken (en voor wie het na de opkomst van de pil een ‘keuze’ wordt om dat niet te doen). Nieuwe technologie stelt actoren daarmee geregeld voor nieuwe vragen, inclusief vragen over wat juist is en het goede leven. Met deze nadruk op de sociaal-technische achtergrond van normatieve vraagstukken geeft STS een duidelijke aanzet voor verdere uitwerking van alternatieve ethische benaderingen. Het kan aan de ethiek een zintuig toevoegen voor de sociaal-materiële inbedding en historiciteit van normatieve vraagstukken.

In de verkenning van zulke alternatieven gaat *Pragmatist ethics* te rade bij een derde benadering, die van het klassieke Amerikaanse pragmatisme. De reden die de samenstellers, de Nederlandse ethici Keulartz, Schermer, Korthals en Swierstra, hiervoor in hun inleiding geven is dat STS uiteindelijk geen serieuze aandacht heeft voor normatieve vraagstukken. Zoals gezegd lijkt me dat oordeel nogal overtrokken. Maar de excursies naar het pragmatisme die de bundel onderneemt, zijn daarom niet minder relevant. In het werk van auteurs als John Dewey en William James zijn een aantal STS-achtige inzichten al duidelijk aanwezig. Het pragmatisme legde al de nadruk op alledaagse en professionele praktijken als de plekken waar normatieve problemen zich voordoen. En Dewey stelde al dat technologie samenlevingen regelmatig voor nieuwe morele en politieke vragen plaatst. Maar deze inzichten worden in het werk van de Amerikaanse pragmatisten in een algemener register geformuleerd dan in STS gebruikelijk is: niet dat van het empirisch sociologisch onderzoek, maar van de politieke theorie en de kennistheorie.

De bundel bevat bijdragen van ethici, wetenschaps- en technologieonderzoekers en kenners van het klassieke pragmatisme. De eerste twee groepen bestaan grotendeels uit Nederlanders, maar de laatste is hoofdzakelijk vertegenwoordigd door Amerikanen. Deze rolverdeling brengt met zich mee dat de meeste hoofdstukken geschreven zijn vanuit het perspectief van slechts één van de drie besproken benaderingen: STS, pragmatisme of bio-ethiek. De uitwisseling tussen de benaderingen speelt zich daarmee niet zozeer binnen, maar vooral tussen de verschillende bijdragen af. Wellicht dat de samenstellers hierom het format van de workshop in de bundel behouden hebben: op elk hoofdstuk volgt het commentaar van een referent. En de referenten stellen telkens weer ter discussie hoe de pragmatistische filosofie een zinnige bijdrage kan leveren aan een ethiek voor technologische samenlevingen – waarmee de bundel van een rode draad voorzien wordt.

De samenstellers van het boek komen wat mij betreft zelf met een van de meest steekhoudende antwoorden op deze vraag. Zij verwijzen in het inleidende hoofdstuk naar de notie van de ‘problematische situatie’, die een belangrijke rol speelt in het werk van John Dewey, de meest veelzijdige van de pragmatistische filosofen. Deze notie legt de nadruk op het gegeven dat concrete gebeurtenissen actoren voor de taak stellen om hun normatieve registers aan te passen of te vernieuwen. ‘(P)roblematic situations can seldom be solved using existing routines and rules, but instead require new concepts and vocabularies.’ Hoewel primair van toepassing op alledaagse kennispraktijken, scheidt de notie ook ruimte in de politieke en morele theorie voor het gegeven van technische en maatschappelijke innovatie. Dit aspect van de pragmatistische filosofie wordt ook benadrukt in de bijdrage van de Amerikaanse ethicus en pragmatismekenner Paul Thompson, die het pragmatisme definieert als *occasional philosophy*: een filosofie die haar concepten ontwikkelt in antwoord op specifieke historische omstandigheden. (Thompson noemt als voorbeeld de Industriële Revolutie en haar effecten op gezondheid en milieu, maar je kunt ook denken aan de opkomst van nieuwe technowetenschappelijke praktijken, zoals die rond de genetica.) Pragmatistische filosofie staat zo niet

in dienst van het vinden van universeel en eeuwig geldende algemene waarheden, maar van een adequate respons op specifieke, historisch gesitueerde problemen. Met het op de voorgrond plaatsen van dit aspect van het pragmatisme geeft deze bundel allerminst een conventionele interpretatie.

Besprekingen van de pragmatistische filosofie leggen over het algemeen de nadruk op het *anti-foundationalism* en *antiscepticisme* dat het werk van Pierce, James en Dewey met elkaar gemeen hebben.² Ook in *Pragmatist ethics* krijgen deze aspecten aandacht. Het pragmatisme is dan de filosofie die zich keert tegen de zoektocht naar fundamenteen voor zekere kennis en universeel geldende principes. Het verschijnt als de filosofie die strijdt tegen de ‘cartesiaanse angst’ voor de feilbaarheid van kennis en moraal. Maar verscheidene auteurs in de bundel nemen nadrukkelijk afstand van de invulling van het pragmatisme als de filosofie van het afscheid nemen (van objectivistische waarheidspretenties, een gefundeerde moraal et cetera). Zo stelt de Nederlandse wetenschapsfilosoof Gerard de Vries dat pragmatisten de gewoonte van het *ritualized bashing of foundationalism* te boven zullen moeten komen, willen ze een constructieve bijdrage leveren aan de hervorming van de praktijken die ze bestuderen. Het *anti-foundationalism* zegt namelijk nauwelijks iets over een alternatieve inrichting van ethiek. Om het pragmatisme productief te maken voor de ethiek in technologische samenlevingen moet de aandacht verschoven worden naar het positieve programma van deze filosofie.

Met dit voorstel maken de auteurs het zichzelf en anderen echter niet gemakkelijk. Om te beginnen ligt het bepaald niet voor de hand hoe het deweyiaanse begrip van de ‘problematische situatie’ uitgewerkt kan worden tot een volwaardige ‘ethiek’. Maar voor ik deze moeilijkheid bespreek, is er nog een andere, meer specifieke complicatie die aandacht verdient. Een probleemgerichte ethiek is een praktijkgerichte ethiek en dat roept de vraag op in hoeverre ethiek zich dienstbaar moet maken aan praktijken. Is een dienstbare ethiek niet een al te slaafse ethiek? Deze vraag wordt door meerdere auteurs gesteld en het is indrukwekkend hoezeer de visies op dit punt uiteenlopen.

Voor sommige auteurs is het niet eens een stelling die onderbouwd moet worden, maar een *aanname* dat ethici een directe bijdrage moeten leveren aan het oplossen van praktische problemen. Zo stelt de Amerikaanse milieu-eticus Andrew Light dat hij niet veel ziet in een debat over de verdienste van het filosofisch pragmatisme voor de ethiek omdat het ethici alleen maar afleidt van hun eigenlijke werk: het deelnemen aan maatschappelijke debatten over ethische vraagstukken. Light lijkt er geen rekening mee te houden dat dienstbaarheid aan de praktijk filosofen voor een dilemma kan stellen. Hoe verenig je het belang om kritiek te leveren op gevestigde manieren van doen met de noodzaak een positieve bijdrage te leveren aan praktijken of ‘de samenleving’? Voor Light lijken spanningen tussen ‘loyaliteit aan waarheid’ versus ‘loyaliteit aan de gemeenschap’ een volstreekte non-kwestie. Hij schrijft: ‘If philosophy is to serve a larger community then it must allow the interests of the community to help determine the philosophical problems that the theorist addresses.’ Andere auteurs staan juist bijzonder kritisch tegenover dit soort loyaliteitsverklaringen aan de praktijk. De Nederlandse filosoof Hub Zwart wijst op het belang van kritische afstand

(in verwijzing naar het werk van Michel Foucault). Hij komt daarmee op de volgende taakomschrijving van filosofie: ‘It’s the philosopher’s task to analyze the basic conditions that allow certain problematic situations to emerge.’ Hoewel deze opmerking allerlei vragen oproept over de verdienste van ‘quasitranscendentale’ filosofie, maakt Zwart goed duidelijk dat ‘de praktijk’ allerm minst de vanzelfsprekende, naturalistische categorie is die er soms van gemaakt wordt. Een move die ook de notie van ‘praktische relevantie’ haar vanzelfsprekendheid ontnemt. Deze kwesties worden in de bundel jammer genoeg niet veel verder uitgewerkt.

Hier staat gelukkig tegenover dat een aantal bijdragen in hun uitvoering laat zien dat het goed mogelijk is om praktijkgericht te werk te gaan zonder tot passieve ‘dienstbaarheid’ aan de praktijk te vervallen. Michiel Korthals ontwikkelt een praktisch-ethische benadering van dierenwelzijn. Hij komt daarbij uit op een duidelijk toegepast normatief standpunt, namelijk dat het welzijn van dieren meer en meer onderwerp van zorg moet zijn, naarmate de dieren in kwestie op een directere manier onder de verantwoordelijkheid van mensen vallen. Maar Korthals presenteert naast dit praktische advies ook een aantal pragmatisch geïnspireerde stellingen over de aard van bio-ethische vraagstukken. Zonder uitgebreid te verwijzen naar John Dewey is de benadering van Korthals te herleiden tot zijn werk. Zo stelde Dewey al dat normatieve kwesties zich in postindustriële samenlevingen vaak afspelen tussen praktijken.³ Korthals werkt dit punt uit voor het probleem van dierenwelzijn: morele verontwaardiging omtrent dieronterende praktijken in de bio-industrie, zo stelt hij, moet begrepen worden in het licht van de relaties tussen boerenpraktijken op het platteland en consumptie in de stad. Het is juist de afstand tot het boerenbestaan die de condities schept waaronder ‘dierenliefhebbers’ in de stad van ‘dierenwelzijn’ een kwestie kunnen maken. Korthals’ bijdrage roept hiermee interessante vragen op over de wijze waarop de relatieve afstand tussen praktijken in technologische samenlevingen ruimte schept voor normatieve vraagstukken.

De STS’er Hans Harbers geeft in zijn commentaar op Korthals vervolgens een interessante volgende draai aan de praktijkgerichte benadering van die laatste. In zijn bijdrage keert Harbers terug naar de boerenpraktijk waarin hij als jongen is opgegroeid. Hij laat daarbij zien hoe ethische vragen in het boerenleven een betrekkelijk marginale rol spelen en ook dat daar goede praktische gronden voor zijn. Op een ogenschijnlijk jolige manier beschrijft Harbers hoe hij als boerenjochie meemaakte dat zijn geliefde paard op de markt verkocht werd en dat hij daar prima mee kon leven. En hoe hij en zijn broer met een buks mussen van het dak schoten. Het moet gezegd dat het op zich al bevrijdend werkt om in een boek dat overloopt van de goede bedoelingen zo’n realistisch relaas als dat van Harbers aan te treffen. Maar het interessante is dat hij dit redelijk basale effect weet uit te werken tot een constructief argument. Harbers stelt dat praktijken waarin mens-dierrelaties centraal staan niet in de eerste plaats gereguleerd worden door ‘normatieve overwegingen’. Niet het beroep op ethische principes, maar historisch gegroeide gewoonten organiseren de boerenpraktijk. De notie van gewoonte (*habitus*) is ook al een centraal begrip in Dewey’s pragmatisme, en zo

plaatst Harbers, zonder daar zelf veel aandacht aan te besteden, in zijn bijdrage een van de radicalere implicaties van het pragmatisme op de voorgrond. Waar het gaat om normatieve vraagstukken, moeten we in eerste instantie niet argumenten maar gebeurtenissen in de wereld centraal stellen.

Dit brengt ons op de vraag van de taakomschrijving van de ethiek na haar pragmatistische make-over.

Vershil moet er zijn

In de inleiding van *Pragmatist ethics* stellen de samenstellers dat de pragmatische ethiek twee hoofdtaken heeft: enerzijds het ontwikkelen van adequate procedures voor publiek debat over ethische vraagstukken en anderzijds het bestuderen van probleemdefinitie in de praktijk en het ontwikkelen van nieuwe vocabulaires. Sommige auteurs in de bundel hebben kritiek op deze taakomschrijving, bijvoorbeeld dat ze niet erg specifiek is, en dit lijkt me inderdaad een probleem. Door de taken van de pragmatische ethiek zo algemeen te houden, weten de samenstellers de indruk niet helemaal weg te nemen dat ‘pragmatisme’ onder meer zo goed van pas komt als overkoepelende term omdat ze vrijblijvend genoeg is. ‘Het primaat van de praktijk’ en ‘aandacht voor technologie’ zijn dan slagzinnen die vooral van pas komen om mensen met uiteenlopende theoretische achtergronden bij elkaar te brengen – iets waarmee de pragmatische filosofie tekortgedaan wordt. Een tweede punt van kritiek wordt gemaakt door Paul Thompson. Hij zet vraagtekens bij de plaats die de samenstellers in hun pragmatische ethiek inruimen voor de discoursethiek van Jürgen Habermas. Problematisch in dit opzicht is volgens hem vooral het proceduralisme van die laatste. Een van de centrale kenmerken van het pragmatisme is nu net een sterke vorm van falibilisme: alles, ook procedures, kunnen onderwerp worden van onderhandelingen en ‘reconstructiewerkzaamheden’. Dit lijkt me een cruciaal punt, ook gezien het feit dat in de bundel zoveel waarde gehecht wordt aan Deweys ‘problematische situatie’. Die notie vestigt per slot de aandacht van de ethiek op situaties waarin bestaande routines en procedures niet volstaan om normatieve problemen behapbaar te maken.

Ook in de uitvoering blijken de rollen die van de pragmatistische ethiek verwacht worden, zoals het ontwikkelen van vocabulaires, problematisch. De bijdrage van Keulartz en Schermer maakt bijvoorbeeld duidelijk dat pragmatisme bepaalde inhoudelijke stellingnamen met zich meebrengt. Hierdoor wordt het enigszins ongeloofwaardig om de ethiek in een neutrale positie te plaatsen, zoals de samenstellers lijken te doen. Keulartz en Schermer werken in hun bijdrage een pragmatisch-ethische benadering uit voor een specifiek geval: nieuwe voortplantingstechnologie. Het is een goed voorbeeld van de manieren waarop nieuwe technieken mensen voor nieuwe normatieve vragen kunnen stellen. Technologie als kunstmatige inseminatie en IVF (in vitro fertilisatie) maken nieuwe ouder-kindverhoudingen mogelijk, waarbij nog nooit vertoonde configuraties van biologische moeders, draagmoeders en spermadonoren realiteit kunnen worden. Aan het einde van hun artikel wordt echter duidelijk dat het de

auteurs er niet alleen om te doen is de sociaal-normatieve effecten van de technologie, en het debat hierover, inzichtelijk te maken. Ze stellen daar dat ‘a more experimental approach to new arrangements and family forms would fit in the pragmatist approach’. Pragmatisme leidt hier dus tot een stellingname in het debat over een nieuwe technologie. Pragmatisten zijn vóór het experimenteren met nieuwe gezinsvormen. De suggestie van onpartijdigheid die kleeft aan taakomschrijvingen als het ontwikkelen van ‘procedures’ en ‘vocabulaires’ blijkt zo enigszins ongepast. Ze verhult het normatieve project dat het pragmatisme is, iets waar een klassiek pragmatist als John Dewey overigens openlijk ook voor uitkwam.

Een volgende vraag is of een benadering van ethiek als iets wat zich hoofdzakelijk afspeelt in publiek debatten kan volstaan voor *technologische* samenlevingen. Deze vraag wordt gesteld door filosoof Rein de Wilde, die zich verbaast over het feit dat in de bijdrage van Tsjalling Swierstra normatief handelen toch vooral een kwestie van debatteren blijkt. Swierstra bespreekt maatschappelijke debatten over (alweer) voortplantingstechnologie en hij beschouwt de vocabulaires die de twistende partijen sinds grofweg de jaren zestig hebben ontwikkeld. Hij beoordeelt deze vocabulaires op hun politieke effectiviteit: hij is namelijk geïnteresseerd in de vraag in hoeverre democratische sturing van technologische ontwikkelingen mogelijk is. Het verwondert De Wilde dat Swierstra de mogelijkheid hiertoe zoekt in publieke debatten. De Wilde stelt dat compromissen vandaag de dag steeds vaker gezocht worden in andere arena’s dan die van het publiek debat (en zelfs van de politiek en de moraal): namelijk ‘in the (shaping of the) technology itself’ (p. 244). Deze stelling brengt z’n eigen problemen met zich mee. Swierstra’s vraag over de invloed die ‘de politiek’ kan uitoefen op technologische innovaties dreigt met De Wildes stelling naar de achtergrond te verdwijnen. Maar De Wilde vestigt naar mijn idee wel aandacht op een cruciaal punt. Het pragmatisme verschuift de aandacht van *words to world*, van woorden naar de wereld. De vraag is waarom Swierstra etc. deze beweging niet maken waar het om ethisch optreden gaat.

Michiel Korthals haalt in zijn bijdrage een citaat van John Dewey aan: ‘The world which is lived, suffered and enjoyed as well as logically thought of, has the last word in all human inquiries and surmises.’⁴ Je kan in dit citaat een verschuiving van ‘de handeling’ waarnemen: weg uit het domein van het vertoog, richting de plekken waar werelden in materiële en fysieke zin vorm krijgen. Dit lijkt me een van de meer ambitieuze manieren waarop een notie als ‘het primaat van de praktijk’ ingevuld kan worden. Zoals de bijdrage van Hans Harbers aan de bundel onder meer duidelijk maakt, is dit ook een van de bewegingen die in STS verkend worden. Ze benadrukt dat natuurlijke entiteiten en technologische omgevingen mede vorm geven aan het samenleven. Het is mij niet duidelijk hoe een invulling van ethiek als een talige operatie, van het bestuderen van vertalingen en het ontwikkelen van vocabulaires, recht kan doen aan deze beweging. En toch lijkt dit wel degelijk de ambitie van de samenstellers. In hun concluderende hoofdstuk stellen zij dat technologie gewaardeerd moet worden ‘as the site where our world takes shape’ (p. 247). Ook *Pragmatisch ethics* laat zo sommige mogelijkheden om STS productief te maken voor andere velden onbenut.

Conclusie

Modernity and technology en *Pragmatist ethics for a technological culture* maken duidelijk dat aandacht voor ‘de technologische dimensie’ verschil kan maken voor respectievelijk de moderniteitstheorie en de bio-ethiek. Ze doen dit elk op een andere manier. *Modernity and technology* plaatst de relaties tussen moderniteit als een sociaal-technisch verschijnsel en moderniteit als een normatief project op de voorgrond. Je zou kunnen zeggen dat de bundel duidelijk maakt dat hier soms een grote kloof tussen blijkt te gapen, terwijl ze in andere contexten ook praktisch kunnen samenvallen. Het boek maakt enerzijds duidelijk hoe makkelijk de normatieve beloften van de moderniteit uit beeld kunnen verdwijnen als zij als een technologische conditie benaderd wordt. Het streven naar gelijkheid en vrijheid verschuift gemakkelijk naar de achtergrond als het gaat over vliegvelden of elektriciteitsvoorziening (begrepen als sociaal-technische arrangementen). Maar anderzijds laat het boek ook zien dat technologie wel degelijk kan fungeren als een bemiddelaar van moderne projecten van maatschappelijke vooruitgang, zoals het internet dat dient als locus van zelfontplooiing et cetera. *Modernity & technology* maakt zo nieuwsgierig naar de aard van deze afstand en overlap tussen de normatieve problematiek en de materiële inrichting van moderne samenlevingen. Dit lijkt me wel degelijk een effect van de aandacht voor technologie: zonder die aandacht was het niet zozeer over de fysieke voorzieningen van moderne samenlevingen gegaan, maar over abstracte processen van rationalisering, liberalisering, mondialisering, vercommercialisering et cetera.

Pragmatist ethics gaat in sommige opzichten een stap verder omdat het nieuw conceptueel gereedschap probeert te ontwikkelen om grip te krijgen op normatieve problemen van technologische samenlevingen. ‘Aandacht voor technologie’ wordt hier uitgewerkt tot aandacht voor de manieren waarop technologische praktijken normatieve vraagstukken in het leven roepen. Het boek roept daarmee op tot meer aandacht in de ethiek voor de historiciteit van die vraagstukken en voor de sociaal-materiële inbedding ervan in praktijken en weet zo de verdenking te weerleggen dat de toepassing van STS-inzichten in andere velden niet meer om het lijf heeft dan het transporteren van een standaardformule.

Het gevaar dat wetenschaps- en technologiestudies vervalt tot een ‘franchise’-onderneming is in sommige opzichten wel degelijk reëel. Klassiek geworden formuleringen uit het wetenschaps- en technologieonderzoek – zoals de ‘normatieve scripts’ die in technologie ingebouwd zitten en de constructie van ‘X’ of ‘Y’ (vul in: ‘sociale identiteit’ of ‘verantwoordelijkheid’) in sociaal-technische praktijken – worden keer op keer toegepast in studies van telkens weer nieuwe, ‘maatschappelijk relevante’ technologische praktijken. Deze noties dreigen simpelweg overgeheveld te worden van studie naar studie, zonder dat ze veel verder uitgewerkt worden: van de sociale aspecten van genetische therapie, naar die van de biometrie en de nanotechnologie enzovoort. De hier besproken bundels passen niet in dit spookbeeld: zij verkennen conceptuele kwesties in de sociale theorie en de ethiek. Zoals besproken is STS al sinds de

jaren tachtig gericht op het ontwikkelen van alternatieve benaderingen van de kwesties die in deze theorieën centraal staan. De kritiek op het macro-micro-onderscheid, en het idee dat sociaal-materiële praktijken normatieve vragen genereren, behoren tot het repertoire van wetenschaps- en technologiestudies. In dit opzicht gaat het in de besproken bundels nadrukkelijk om het verder uitwerken van STS-inzichten binnen de kaders van ‘moderniteit’ en ‘ethiek’. Wat daarbij wel opvalt is dat beide boeken relatief weinig aandacht besteden aan de vorderingen die in dit opzicht al gemaakt zijn in STS.

Naar mijn idee maken deze boeken het zich hiermee in eerste instantie makkelijk, maar in tweede instantie moeilijk. Makkelijk omdat aanzetten tot moderniteitstheorie en ethiek in STS onbesproken gelaten kunnen worden, moeilijk omdat ze hiermee geen steun vinden in beschikbare concepties. Zouden ze dat wel doen, dan zou de verkenning van moderniteitstheorie ook neergezet kunnen worden als een uitbreiding van de constructivistische benadering naar de idealen van de moderniteit: die van vooruitgang, gelijke kansen, zelfontplooiing. En de draai naar pragmatistische filosofie zou beschreven kunnen worden als het verlengen in de politieke en morele theorie van een inzicht waar STS via de empirische sociologie op is gekomen: de praktijk is waar mensen geraakt worden door normatieve zaken, en waar ze hen aangaan. Grappig genoeg kunnen *Modernity and technology* en *Pragmatist ethics* in deze zin wel degelijk opgevat worden als projecten van werkverschaffing voor wetenschaps- en technologieonderzoekers. Want bovengenoemde mogelijkheden moeten natuurlijk verder verkend worden.

Noten

1 Van Science and Technology Studies. 2 Zie voor een recent voorbeeld: Robert Westbrook (2005) <i>Democratic hope. Pragmatism and the politics of truth</i>. Ithaca en Londen, Cornell University Press. 3 John Dewey (1927) <i>The public and its pro-</i>	<i>blems</i>. Athens, Swallow Press and Ohio University Press (1991). 4 John Dewey (1969-1991) <i>Experience and nature</i>. In: <i>The collected works of John Dewey</i>. Carbondale, Southern Illinois University Press.